

A SZOCIALIZMUS DIALEKTIKÁJÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

1. Előadásom első tézise Marxnak és Engelsnek egy gyakran idézett gondolatához kapcsolódik: "A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti."¹ A valóban klasszikus alapgondolatot citáló szerzők általában elmulasztják - a konkrét helyzet konkrét elemzése dialektikus követelményének megfelelően - hozzáfűzni, hogy az idézett tétel a jelenkorban is változatlanul érvényes, vagy a világtörténelmi "képlet" megváltozott? Nem mondok újat, amikor leszögezem, hogy a mai helyzet nyilvánvalóan más. Hiszen 1917 óta a kommunizmus nemcsak mozgalom, hanem állapot, azaz társadalmi rendszer is. Ha viszont az utóbbi állítás elsikkad, a klasszikus dialektikus tétel relativista előjelet kap, és megkérdőjeleződik a kommunizmus alsó fokát megtestesítő szocializmus léte, vagy az a látszat keletkezik, hogy ami szocialista rendszerként létezik, csak kváziszocializmus, amelynek lényege tehát egészen más, mint amit az autentikus marxizmus körvonalazott. Ez azután kimondatlanul is egy bizonyos irányba tereli a gondolkodást.

Ezt az irányt többek között a II. Feuerbach-tézis idézetésével szokták érzékeltetni: "A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk."² E remek marxi tézissel kapcsolatban is gyakorta elfelejtik a történelmi konkretizálást. A világ megváltoztatásának marxi programja - amely konkrét történelmi tartalmát tekintve a kapitalizmus ellen irányult³ - az absztrakt idézetés módszerével a létező szocializmus ellen fordítható. Holott, ha igaz az a megállapítás, hogy a kommunizmus alsó foka ma már valóság, társadalmi rendszer is, akkor a marxista filozófia jelenkori társadalmi funkciójának - éppen a marxista filozófia szellemében - módosulnia, gazdagodnia kell: a tagadásnak, a világ szocialista forradalmi megváltoztatásának az igénlással, a fennálló védelmével kell kiegészülnie.

Könnyen belátható persze, hogy mozgalom és társadalmi rendszer, tagadás és igény nem csupasz és merev ellentétek, mivel a szocialista társadalmi rendszerben megszüntet megmarad a mozgalom nem egy lényegi eleme, s ugyanígy, a szocialista társadalmi rendszer igénylése, építése, tökéletesítése és védelme magában foglalja a negációt is, pl. az önkritika, az elavult elemek ujjakkal való felváltása, avagy az idegen, romboló elemek kritikája formájában. Az ilyen negáció nélkül a szocialista társadalmi rendszer természetesen nem fejlődhetne. De a kapitalizmus proletárforradalmi negációja és a szocializmus fejlesztése és védelme során alkalmazott marxi-lenini szellemű negáció minőségileg más.

Viszont ha a kettő egymeművé válik, sőt a szocializmus negációjára kerül a hangsúly, akkor ebben - akarva-akaratlanul - a létező szocializmussal szembeni averzió fejeződik ki.

Ez a szocializmus lényegét vagy lényegi elemeit negáló tendencia gyakran a szocializmus bizonyos formájával vagy szakaszával kapcsolatban jut kifejezésre, rendszerint úgy, hogy valódi vagy vélt egyoldalúságok, hibák, torzulások kritikájához kapcsolódik. Itt is azt kell megjegyeznünk, hogy a kritikával örvözött vagy a kritikába burkolt negativizmus nem dialektikus és nem történelmi, még ha képviselői erre tartanak is igényt.

Az elmondottak konklúziójaként adódik előadásom első tézise: a szocializmussal olyan formáció jelenik meg a történelemben, amelynek objektív dialektikája és az azt tudományosan visszatükröző marxizmus-leninizmus az egyetemes dialektikának új formáját képviseli. Ebben negatív és pozitív, ellentmondás és azonosság, egyenlőtlenség és arányosság stb. új egységben jelenik meg, - világtörténelmi tévlatban egyre inkább a másodikként említett mozzanatok dominanciájával. Ennek szem elől tévesztése vagy tagadása, pl. az ellentétek harcán, sőt a konfliktusokon keresztül történő fejlődés előtérbe állítása a szocializmussal kapcsolatban, elkerülhetetlenül a szocializmust gyengítő-bomlasztó tendenciákat szül vagy erősít meg, ugyanakkor akadályozza a reális ellentmondások megoldását.

2. A szocializmus dialektikájának konkrétabb sajátosságai a szocialista forradalomtól kezdenek érvényesülni. A szocializmusra vonatkozó irodalomból ismert az a nézet, amely szerint az Októberi Forradalom marxi értelemben nem volt "klasszikus", mivel Marx szerint a szocialista forradalomnak először a legfejlettebb tőkésországokban kellett volna kirobbannia. Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, az orosz proletárforradalom a szabálytól eltérő kivételnek mutatkozik. Mármost ismert tény, hogy a klasszikusnak tekintett szocialista forradalom tulajdonképpen nem realizálódott, viszont a "nem klasszikus", a "rendkívüli" forma nemcsak gyökeret vert, hanem a második világháború után "bővített formában ujratermelődött", s ez a bővített ujratermelődés azóta is tart. Sőt, semmi jele, hogy az a bizonyos klasszikus forma a láthatáron feltűnően lenne.

Az elmondottakból az következik, hogy a "kivételesség", - még ha fel is tételezzük, hogy az egy országban létező szocializmus időszakában alkalmazható terminus volt - a szocialista világrendszer kialakulásával érvényét veszítette. Egy ilyen megújuló, önmagát bővítetten ujratermelő, több kontinenst, hatalmas földrajzi térségeket, számos országot átfogó, sokszázmillió embert megmozgató, mélyreható társadalmi folyamatot visszás dolog a szabálytól eltérő kivételnek tekinteni. Az sem elég, amit az irodalomban általában találunk: "eddig a szocializmus elmaradott vagy közepesen fejlett országokban győzött." Ez igaz ténymegállapítás, de hiányzik belőle a szükségszerűség megragadása.

Tézisem szerint a szocializmus győzelme a relative elmaradott országokban a világforradalom első nagy időszakában (amikor világméretben - elsősorban a gazdaság szfé-

rájában - a kapitalizmus képviseli a fő erőt) tipikus tendencia. Tipikus és nem kivétel. Másrészt tipikus és nem kizárólagos: fennáll a lehetősége, hogy már ebben a világtörténelmi periódusban fejlett tőkésországban is győzzön a szocializmus. Végül és főleg: e tipikus tendenciában törvényszerűség fejeződik ki.

Milyen alapon tételezzük törvényszerűnek, hogy a szocialista forradalom elkerüli a magasan fejlett, különösen a legfejlettebb tőkésországokat? Az alapvető determinánsokat már a klasszikusok is ismerték, elemezték a számításba vették, természetesen a mai helyzettől eltérő körülmények között.

Az első tényező a (különösen a magas fejlettségű országokban lévő) munkásarisztokrácia politikai-ideológiai szerepe. E réteg sulya, befolyása Lenin halála óta nőtt.

Második tényezőként ott van a monopolista burzsoázia, a maga gazdasági hatalmával és kiválóan felfegyverzett, sok tapasztalattal rendelkező államgépezetével.

A harmadik tényező az, hogy nemcsak kiváltságos rétegek vannak, hanem kiváltságos országok, népek is.⁴ Az imperializmus, különösen a nemzetközi állammonopolista kapitalizmus, lehetővé teszi, hogy a fejlett tőkésországok burzsoáziája a gyarmatosított (ujgyarmatosított) és függő országokból kisajtolt monopolprofitból ne csak a munkásarisztokráciának, hanem a dolgozók szélesebb tömegeinek is juttasson valamit: anyagiakban, előnyökben, kiváltságokban. Ezek persze nem szüntetik meg a kizsákmányolást, de alkalmasak az osztályharc forradalmi élének kicsorbitására, az egoista, az elnyomott népekkel szolidaritást nem vállaló kispolgári attitűd kiszélesítésére és megerősítésére.

Végül a nemzetközi állammonopolista burzsoázia megnövekedett politikai apparátus. Adott ország szocialista forradalmának ugyanis nemcsak az adott burzsoá államgépezet állja útját, hanem a monopolista burzsoázia nemzetközileg megszervezett, technikailag kitűnően felszerelt erőszakszervezetei is, amelyek közé pl. a NATO is tartozik.

Visszatérve a klasszicitás kérdésére, először is azt mondhatjuk, hogy egy történelmi esemény, folyamat klasszikus jellege változó.⁵ Másrészt, ha elfogadjuk, hogy a relative elmaradott országok szocialista forradalma törvényszerű tendencia a szocialista világorradalom első nagy szakaszában, akkor ebből - itt nem elemezhető egyéb tényezőket is figyelembe véve - az a tézis következik, hogy az Októberi Forradalom klasszikus szocialista forradalom volt, a Szovjetunió pedig ebben a történelmi szakaszban a szocializmus klasszikus hazája.

3. A sikeres szocialista forradalom a nyitánya az ún. átmeneti szakasznak. Sok szerző úgy gondolja, hogy az átmeneti szakasz két formáció között helyezkedik el. Hozzá tehetjük, hogy ez az álláspont Marx és Lenin bizonyos megállapításaival alátámaszthatónak látszik. Tézisem szerint az átmenet nem két formáció között helyezkedik el, mivel a for-

radalommal az adott ország kiszakad a kapitalista világrendszerből, s az új társadalmi rendszer "tartópillérei" (a döntő termelési eszközök állami tulajdona és a rendszert védő proletárdiktatura) ugyyszólván "azonnal" létrejönnek. A burzsoázia világosan látja az új társadalmi alakzat "rendszer-idegenségét" és kívül-belül vadul támadja; s megfordítva: a forradalmi munkásosztály belül és kívül sajátjaként üdvözli és védi az éppenhogy megszületett rendszert.

Nézetem szerint végképp helytelen az a széles körben elterjedt nézet, amely az átmenet kategóriáját az egész szocializmusra kiterjeszti. Ezzel összefüggésben most csak azt jegyzem meg, hogy nem ritkán félreértik Marx és Lenin egyes kijelentéseit, mivel nem veszik eléggé figyelembe, hogy a "kommunizmus" terminus náluk hol tágabb (a szocializmust is magában foglaló), hol szűkebb (csak a felső fokot jelző) értelemben szerepel. "A gothai program kritikájá"-ban az átmeneti korszak - nézetem szerint - a kommunizmus alsó fokához, a szocializmushoz vezet, következésképp a szocializmus itt nem átmeneti társadalom, hanem - mint Marx írja is - a kommunizmus első szakasza.

Az átmeneti időszak felduzzasztása, érvényes határain való túlterjesztése is közrejátszik abban, hogy látszólag a szocializmust ugyyszólván vég nélkül kell építeni. Csupán az "építés" formulájának hangoztatása előbb-utóbb üres frázisként hat. Ezzel szemben a "másik oldalon" azt látjuk, hogy a legfejlettebb tőkésországok imperialistái - miközben igyekeznek kilábalni a gazdasági válságból - saját területükön minden un. építés nélkül hatalmas lendületet adnak a tudományos-technikai forradalomnak.

Meggyőződésem szerint a szocializmus építése nem végeérhetetlen folyamat, következésképp a felépült szocializmus elvi ismérvei meghatározhatók. Ehhez azonban meg kell vizsgálni a tartalom és forma dialektikáját a szocializmus fejlődésében és ennek alapján lehet majd meghatározni a szocializmus fejlődésének alapvető szakaszait. A tartalom és forma dialektikáját két relációban veszem szemügyre.

4. A gazdaság és politika viszonya a tartalom és forma kategória-pár alapján is értelmezhető. A szocialista forradalomra érett tőkés társadalom ebből a szempontból olyan rendszernek tekinthető, amelyben a tartalom (a gazdasági szféra) szabad fejlődését gátolja a forma (a burzsoá politikai felépítmény) bilincse. Az új, szocialista rendszer kialakulása nem indulhat meg a tőkés rendszert védő politikai burkon belül. A szocialista társadalom születése így a politikai felépítmény (elsősorban a burzsoá állam) forradalmi összezuzásához van kötve. A szocialista társadalom ennyiben politikai átalakulással kezdődik.

De ismét hangsúlyozni kell, hogy ugyyszólván a politikai forradalom megkezdése pillanatában megkezdődik a társadalmi-gazdasági átalakulás is, elsősorban a döntő termelési

eszközök állami tulajdonba vétele formájában. Maga a politikai forradalom is főleg a gazdasági átalakulás eszköze, illetve az éppenhogy megszületett rendszer védőpajzsa. A politika elsődlegességének (a tudományos szocializmus körébe tartozó) híres lenini tétele e szerint két alapelemet tartalmaz: a) nem lehet szó a szocialista gazdaság építéséről, ha nem zúzták szét a burzsoá államgépezetet, ha nem hozták létre és nem védik meg a proletárdiktatúrát. b) Bármely gazdasági és más lépést elsősorban politikai szempontból, vagyis abból a szempontból kell mérlegelni, hogy nem veszélyezteti-e a proletárdiktatura létét, mert ha az megdől, természetesen nem lehet szó semmiféle szocialista gazdasági tevékenységről.

A politika elsődlegességének tétele nem mond ellent a gazdasági alap elsődlegességét kimondó (filozófiai) tételnek, mert ha pl. a gazdaságban alapvető és tartós szocializmus-ellenes tendencia érvényesül, a szocialista rendszert semmiféle felépítmény nem tudja megmenteni. Az is természetes, hogy ha a forradalomban létrejött szocialista rendszer nem képes - a politikai "emelőt" erőteljesen felhasználva - komoly gazdasági sikereket elérni, nem tudja magát tartósan fenntartani. Ezért igaz ugyan, hogy a szocialista átalakulás politikai forradalommal kezdődik, de szinte azonnal és az idő előrehaladtával egyre nagyobb súlyal, a gazdaság átalakításával és fejlesztésével folytatódik.

Vannak, akik az átmeneti szakaszt politikai szakasznak tekintik, s e véleményüket "A gothai program kritikájá"-ra próbálják visszavezetni. De ezt Marx félreértésének kell tekintenünk. Marx "A gothai program kritikájá"-nak még azon a helyén is, ahol a proletárdiktatúrára vonatkozó híres tételét megfogalmazza, ahol tehát a legkoncentráltabban szól a politikáról, először általában beszél egy időszakról, "melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át.", s csak ez után írja: "Ennek megfelelő egy politikai átmeneti időszak is..."⁶ Marx tehát nem azt mondja, hogy az átmeneti időszak politikai időszak, hanem azt, hogy az átmeneti időszaknak politikai időszak is megfelelő.

Tézisem szerint minden formáció és minden valamennyire jelentős fejlődési szakasz komplex, s ha egyikben-másikban valamivel nagyobb is a politikai szféra súlya, szerepe, ez sehol sem töri át a gazdasági alap által meghatározott kereteket.⁷ A "politikai szakasz" formulája viszont a politikai szféra döntő, meghatározó szerepét állítja vagy sugallja. A létező szocializmus politikai szférájának divatba jött hipertrofizálása az elméletben veszélyes, mert ideológiailag előkészíti a szocialista állam olyan "leépítését", ami a rendszert védtelenné teheti ellenségeivel szemben.

5. A tartalom és forma dialektikája a szocializmusban is a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájára alapozódik. Tézisem szerint ennek alapján a szocializmusnak leg-

alább két szakaszát kell megkülönböztetni: a) Az elsőben a termelési viszonyok s velük a társadalmi viszonyok egész rendszere forradalmi átalakuláson megy keresztül. Amikor a szocialista viszonyok a társadalmi élet valamennyi alapvető területén döntő tulsulyba kerülnek és megszilárdulnak, az első (átmeneti, építő) szakasz véget ér: a társadalom for-
mai oldalát tekintve felépül a szocializmus. (Ez a Szovjetunióban a harmincas évek végére következett be.) b) A szocializmus második fejlődési szakaszának fő jellegzetessége a szocializmus - szoros értelemben vett - saját termelőerőinek, mindenekelőtt saját technikai bázisának megteremtése. Ennek lényege a modern technikai-tudományos forradalom széles körű kibontakoztatása a szocializmusban. Ezzel párhuzamosan a széles értelemben vett felépítményben (tehát a politika, a jog, az ideológia mellett a tudományok, az oktatási rendszer, a szervezés és irányítás terén stb.) is minőségi változást eredményező fejlődés megy végbe. A tartalom, elsősorban a termelőerők, azon belül a technika fejlődését-fejlesztését előtérbe állító szakasz a fejlett szocializmus szakasza, amelynek természetesen alszakaszai is vannak. Eredménye a fejlett szocializmus.

A "fejlett szocializmus" terminusnak legalább két jelentése van. Először: nem elmaradott, hanem fejlett a szocialista társadalom, amennyiben kifejlődtek és döntő szerepet játszanak benne a kapitalizmusra jellemző termelőerők. Ebben az értelemben az európai szocialista országok fejletteknek tekinthetők. Másodsor: a szocializmus akkor fejlett a szó szoros értelmében, amikor saját, a tőkés formációt minőségileg tulszárnyaló termelőerők bázisán léteznek és fejlődnek. Ez utóbbi értelemben az európai szocialista országok a fejlett szocializmus kezdeti szakaszában vannak. A legfejlettebb tőkésországok technikai-tudományos téren egészében megelőzik ugyan a szocialista országokat, de a TTE ottani kibontakozása tulajdonképpen már túlnő a tőkés formáció keretein. (Ez egyébként korunk egyik legnagyobb jelentőségű világméretű ellentmondása.)

Utolsó tézisem tehát az, hogy az európai szocialista országok a fejlett szocialista társadalom kezdeti szakaszában vannak, s jelenlegi döntő feladatuk - erőiket a KGST-ben egyesítve - a modern technikai forradalom kibontakoztatása, a szocializmus saját technikai bázisának megteremtése. Ez létkérdés mind a maguk, mind a haladó orientációjú fejlődő országok számára, de végső soron döntő tényező az emberiség jövőendő sorsa szempontjából is.

JEGYZETEK

- 1 MEM 3. kötet. 35. old.
- 2 Uo. 10. old.
- 3 Kiviláglik ez többek között a 4. tézis következő részletéből is: "ez a világi alapzat meghasonlott önmagával és ellentmond önmagának. Ezt a világi alapzatot kell tehát magamagában mind ellentmondásában megérteni, mind pedig gyakorlatilag forradalmasítani." Uo. 8. old.
- 4 Lenin a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán erről így irt: "A kapitalizmus fő támasza a jelenlegi helyzetben a tőkés országok kispolgári demokráciája - melynek élgárdáját a II. Internacionálé és a II/2-es Internacionálé képviseli -, mert az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott munkások többsége vagy jelentékeny része továbbra is a kispolgári demokrácia befolyása alatt áll, attól tart, hogy forradalom esetén megszűnik az imperializmus kiváltságai által megteremtett viszonylagos kispolgári jólétük." (Az én kiemelésem - Sz.J.) Lenin közvetlenül ezután rámutat az érem másik oldalára is, ami jelenleg is aktuális ugyan, de - megítélésem szerint, legalább is eddig - nem tudta ellensúlyozni az első oldalt: "De a növekvő gazdasági válság mindenütt súlyosbitja a nagy tömegek helyzetét, s ez a körülmény, valamint az, hogy egyre nyilvánvalóbb, hogy a kapitalizmus fennmaradása esetén újabb imperialista háborúk elkerülhetetlenek, az említett támaszt egyre ingatagabbá teszi." LÖM 44.köt. 4. old.
- 5 Vö. Lenin Oroszország mintaország jellegéről. LÖM 41. köt. 4. old.
- 6 MEM 19. köt. 26. old.
- 7 Engels egyik 1890-ben irt levelében - a történelmi materializmus alaptételével összhangban - kiemeli, hogy a tőkés és a szocialista társadalom közti "döntő különbség természetesen a termelés szervezete, amely azon alapul, hogy az összes termelési eszközök mindenképp a nemzet köztulajdonában vannak." MEM 37. köt. 437. old.